

Сковронський Д.М.

Національний університет «Львівська політехніка»

ФОРМУВАННЯ РИТОРИЧНИХ ШКІЛ В АФІНАХ

У статті йдеться про те, що впродовж віків ораторське мистецтво античного світу існувало як фундаментальна основа для розвитку європейської риторичної культури загалом та судової риторики зокрема. Проаналізовано процес формування постійних риторичних шкіл у Афінах. Описано те, як інституційна конкуренція сприяє підвищенню якості та ефективності навчання, професіоналізації риторичної практики. Звернено увагу на значення риторичної спадщини Сократа, Горгія, Платона, Аристотеля.

Ключові слова: античне ораторське мистецтво, риторичні школи, софіст, навчання, пізнання, доброчесність.

Постановка проблеми. Вивчення теоретичної та практичної спадщини риторики – необхідний складник системи підготовки судового оратора. Першими визнаними теоретиками і вчителями красномовства були софісти, які увійшли в історію не лише як засновники школи риторики, автори численних риторичних трактатів і технік, але і як практичні судові оратори. У цьому контексті важливо розглянути творчу спадщину Сократа, Платона й Аристотеля, оскільки у них погляди не завжди збігалися, а інколи ішли зовсім у супереччя із теоретичними судженнями софістів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення і розвиток риторики загалом досліджували Д. Александров, С. Абрамович, Т. Браун, В. Гаращук, Б. Гурне, С. Гурвич, М. Корнієнко, В. Малиновський, Л. Мацько, Н. Нижник, О. Олійник, Н. Плахотнюк, П. Рабинович, С. Саханенко, О. Сушинський, А. Селіванов, Ю. Бондар, Н. Колотілова, О. Гончарова, Г. Сагач, З. Куньч, В. Молдован, А. Васюріна, О. Маложон, Г. Бондаренко, О. Сацюк, Т. Кузнецова та інші. Античні риторики і вплив античного світу на розвиток ораторського мистецтва досліджували А. Тахо-Годі, В. Борухович, С. Аверинцев, М. Гаспаров, Ф. Зелінський, А. Лосев, А. Козаржевський, Г. Олійник та інші. Зокрема найновіші дослідження здійснили О. Гончарова (Антична риторика як феномен європейської культури); В. Докаш (Риторика як культура спілкування); А. Васюріна (Мистецтво красномовства в працях Платона і Аристотеля); І. Гузенко (Основи риторики); О. Сацюк (Вплив античної риторичної науки на сучасні політичні промови); Г. Бондаренко (Формування рито-

ричної культури особистості у школах Давньої Греції і Давнього Риму) та інші.

Постановка завдання. Вивчення впливу наукової та культурної спадщини визначних філософів Стародавнього Риму і Давньої Греції на сучасне ораторське мистецтво та сучасну судову риторику неможливе без дослідження того, що складає основи моральності, мудрості та істини в ораторській майстерності Сократа, Горгія, Платона, Аристотеля. У цьому сенсі важливо також охарактеризувати внесок цих персон у формування та розвиток риторичних шкіл у Афінах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У середовищі освічених людей та простих громадян античності (у Давній Греції і Стародавньому Римі) публічна мова була найбільш поширеним жанром.

Античні ритори виступали із сенаторських трибун, на засіданнях, форумах, судових процесах. Відомими риториками були Коракас, Тізія Аристотель, Квінтіліан, Ісократ, Есхіл, Філократ, Лісій, Горгій, Антифон, Демосфен. Помилково вважати, що усі вони доходили згоди у переконаннях, твердженнях, розумінні методик впливу на аудиторію, творенні мовних фігур, використанні засобів, за допомогою яких оратор, за висловом Горгія, «веде за собою душу слухача». Між ними точилися безжальні й гострі суперечки, у результаті яких відшліфовувалася магічна сила красномовства. Одні надавали перевагу судовій і політичній риторичності, інші – урочистому красномовству.

Сократ (як класик античної філософії) відіграв визначну роль у розвитку античного ораторського мистецтва. Справжнім риторичним мистецтвом

Сократ вважав лише те мистецтво, котре піклується про душевний стан громадян, стає на захист моральних благ та спрямоване до вищого.

Головним критиком риторики софістів став кращий учень Сократа Платон. Платон зазначав, що розуміння роду промови, визначення цілого, причинно-наслідкові зв'язки та властивості мовлення є складниками успіху та визнання оратора. Платон переконує, що кожен ритор повинен розпізнавати різні типи людської душі. Той оратор, який не буде зважати на характер своїх слухачів, на поведінку, не зможе оволодіти мистецтвом красномовства.

Завершальним етапом у розвитку античного красномовства є творча діяльність Аристотеля. На відміну від Платона, який більшу частину своєї риторичної діяльності присвячував викриттю та засудженню праць софістів, Аристотель лише деколи згадує про їх існування. Для Аристотеля софістика – це лише певний етап розвитку красномовства. Він навіть здійснив дослідження риторики софістів із метою пошуку в майстерності джерел прекрасного, що може дарувати слухачам духовну насолоду та блаженство. Аристотель уважав корисним ораторське мистецтво вже тому, що воно здатне довести істину в ім'я справедливості.

Для характеристики різноманітних практик, пов'язаних із ручною діяльністю, аж до початку V ст. до н.е. використовувалися два поняття – «техне» і «софіст». За умов усієї багатозначності терміни «техне» і «софіст» у своїх вихідних сенсах пов'язані: «техне» – це ремесло (те, чим зайнятий тесля, ткач, хлібороб); софіст – це майстер, який не тільки володіє ремеслом сам, але і може цьому ремеслу навчити, передати своєму учневі, придбані під час тривалої роботи навички [1, с. 475]. Педагогічна практика так само розумілася як «ручна робота». Існували вчителі, яких називали педіотрібами, кифаристами і граматистами. Вони і давали дитині відповідно фізичну, музичну і граматичну освіту, навчали її всіх необхідних для життя ремесел.

Можливо сьогодні це здасться дивним, але інтелектуальних практик та творчої духовної діяльності, а це була діяльність поета (аж до середини V ст. до н.е.), учителі не навчали. Візирями для промов служили, як правило, елегії Солона. Тому справжньою подією можна вважати появу в середині V ст. до н.е. на давньогрецькій культурній сцені майстра-інтелектуала, який здатен навчати мистецтву слова. Це означало, що інтелектуальна діяльність стає цариною ремесла або, як належить у цьому разі перекладати зна-

чення лексеми «техне», – цариною мистецтва. Із цього моменту легітимною стає тренування або навчання не тільки тіла, а й розуму.

Про революційний вплив цієї події і її вагоме значення свідчить доведення того факту, що успішна діяльність розуму не є наслідком особливого божественного дару, але може бути лише результатом навчання. Історія зберегла імена «революціонерів» – це сицилійські ритори Корак і Тісій. Після повалення тиранії Тразибула в Сіракузах (466 р. до н.е.) вони взяли активну участь в організації роботи демократичних інститутів – народних зборів і судів. Виступаючи перед громадянами з промовами і переконуючи в прийнятті правильних ефективних рішень, вони на своєму прикладі показали, наскільки потужною може бути сила слова, перетвореного в політичний інструмент.

У подальшому вказівки «техне», що містять риторичні аргументи, мовні норми і правила, набувають статусу необхідної навчальної літератури. Їх авторами вважають практично усіх відомих нам риторів (Горгія, Фрасимаха, Ісократ, Антифонта та інших). Про широку практику створення і поширення таких інструкцій, що навчали ремеслу, свідчать слова Платона: «Усе те, чого з приводу всіх мистецтв, а також і кожного з них окремо має навчати сам майстер, оприлюднено в письмовому вигляді для кожного бажаючого цьому навчитися» [2, с. 261].

У другій половині V ст. до н.е. з'явилися перші підручники з риторики, уже згадані вище «техне». Це засвідчило процес інституціалізації ораторського мистецтва. Імовірно, зразки промов, зібрані разом, і склали перший посібник із риторики. Згідно з думкою дослідників цієї проблеми, що бере початок від Платона і Аристотеля, автором першого посібника був учень Корака Тісій (його учнями вважають Лісія та Ісократ). Його посібник містив не лише зразки судових промов, але й опис правил побудови. Особлива увага в них була звернена на опис способів подання фактів. Зокрема було показано, що помилковий, але правдоподібний аргумент може бути переконливішим за істинний.

Варто наголосити, що поява посібників стала важливим етапом у розвитку риторичного мистецтва. Ця подія мала два наслідки, що визначили подальший її розвиток. По-перше, відбулося підвищення загального рівня культури як учителів, так і учнів. По-друге, робота з посібниками формувала нову інтелектуальну практику, зокрема роботу з письмовим словом, що відіграло важливу роль у створенні культури індивідуального читання. Про-

мови не тільки слухали, але й читали, водночас вчилися читати «з олівцем у руці», роблячи позначки і виписки (саме такого читання будуть вчити в школах Ісократ та Аристотеля).

Історія успіху риторів слугувала підтвердженням того факту, що кожен, хто навчився володіти цим новим інструментом, може бути успішним. Для громадян Афін таким кумиром, зразком для наслідування, став оратор Горгій Леонтійській, який за своє довге життя неодноразово полонив слухачів своїми промовами [3, с. 67]. Приклад Горгії показує, що «людина, яка вміє правильно сказати те, що треба», стає справжнім господарем своєї долі, бо «слово – великий володар. Воно творить божественні діла, адже може і страх припинити, і горе вгамувати, і звеселити, і співчуття помножити» [4]. Як сформулював В. Йегер у своїй знаменитій «Пайдейї»: «... в демократичній державі народних зборів і свободи слова дар красномовства вперше стає дійсно необхідним – він, власне, стає керманічем, веслом у руках державної людини», яку класична епоха просто називає ритором [5, с. 340].

Проживши довге й успішне життя політика-експерта, дипломата, заможного політичного оратора, Горгій стає вчителем для цілого покоління політичних діячів і риторів.

З ім'ям Горгії пов'язана ще одна новація, яка відіграла важливу роль у становленні «вищої освіти», – поява «епідейктичної промови». До нас дійшли дві епідейктичні промови Горгії, зокрема «Похвала Олені» і «Захист Паламеда».

Теми цих промов не мали стосунку до практичного життя: предметом міркувань могли бути міфологічні та літературні сюжети, розповіді про героїв (Ахілла, Геракла), розповіді про відомих людей (Гомера, Аристида), розповіді про міста тощо.

У цьому контексті варто згадати і творчість Сократа. Сократ упродовж усього свого життя вчив громадян доброчесності, до якої зараховував такі моральні якості, як витриманість, хоробрість, шляхетність, справедливість, благочестя. Сократ уважав, що визначником має бути внутрішній голос. Доброчесність і благо стали його основною філософською й етичною доктриною, вони були основоположними ідеями буття людини. Засобами для пошуку доброчесності й блага він уважав навчання та пізнання світу. Він називав щасливими людей, які є чесними і гідними, а людей неосвічених і несправедливих – нещасними. Усні бесіди були головним жанром Сократа, він ніколи нічого не писав, усю його мудрість згодом увіковічнять його учні і послідовники. Здебільшого

його головні думки знаходимо в записках Платона у працях «Протагор», «Горгій». Сократ був переконаний у тому, що істинне красномовство мусить піклуватися про душу громадян, промова гідного та мудрого оратора повсякчас повинна орієнтуватися на вище благо для людей.

Розробкою полеміки та еристики, суперечки в процесі пошуку істини Сократ розширив риторику. У ті часи поняття «діалектика» розумілося як бесіда, впродовж якої вчителі, філософи, мудреці, софісти (завдяки віртуозній грі слів, та красномовству) отримували славу та одержували грошову винагороду, прославляли державу, але Сократ перебував у вічному пошуку мудрості та істини. Він не вважав себе вченим чи мудрецем, чим принципово відрізнявся від софістів. На відміну від софістів, він не брав грошей за навчання. Сократ був переконаний, що істинний філософ – це той, хто шукає шляхів до мудрості. Себе він вважав саме таким філософом. А його учень Платон взагалі був головним противником софістики.

До початку IV ст. до н.е. заняття із софістичною риторикою набувають характеру соціальної норми для активного громадянина Афін. Затребувані вміння і навички не могли бути отримані під час прослуховування декількох промов, якими б талановитими ораторами вони не виголошувалися. Оволодіння ними ставало можливим під час досить тривалих і систематичних занять, професійно організованого навчання, що передбачало чітке розуміння мети, засобів і змісту навчання. Однак учасники освітнього процесу (як учні, так і вчителі), були зацікавлені в отриманні швидкого результату: оплата праці вчителя була тим вищою, чим швидше вкладені в навчання гроші приносили прибуток.

Очевидно, що в цих умовах найбільш затребуваним стає навчання судового красномовства і вміння вести суперечки, насамперед судові. Складнішим, довшим і дорожчим було навчання політичного красномовства, яке вважалося неможливим без оволодіння широким спектром питань полісного життя.

Свідчення, які дійшли до нас, показують, що здебільшого навчання зводилося до обговорення і потім заучування пропонованих учителем зразків промов із виразною декламацією. Опис такого заняття ми знаходимо в платонівському «Федрі». Платон відображає реальну практику індивідуальних занять: учитель читає свою промову, розбирає з учнем її побудову, зміст і дає йому для заучування. Про такі заняття пише й Аристотель у своєму трактаті «Про софістичні спростування».

Насправді такі заняття були фактично продовженням початкового навчання в граматичній школі, якісно від нього не відрізняючись. Основою було дресирування, схоже до дресирування домашніх тварин. Таке навчання прийомів судового красномовства за наявності різноманітних посібників не вимагало тривалого навчання і давало швидкий ефект за мінімальних затратах зусиль як із боку вчителя, так і з боку учня. Легкість і швидкість навчання приваблювали учнів і батьків, оскільки батьки були готові таке навчання оплачувати в надії на успішну майбутню кар'єру синів. Саме поширення такого типу навчання ставало підставою гострої конкурентної боротьби вчителів за учнів.

Інший тип навчання риторичного мистецтва був потрібний у разі, якщо учень вирішував здобути професійну освіту. Це давало можливість самому навчати красномовства або складати різноманітні промови на замовлення, насамперед судові. У цьому разі навчання було тривалим, вимагало від учня працьовитості і неабияких здібностей.

Треба було навчитися працювати з мовним матеріалом: вибирати стилістичні прийоми для досягнення бажаного результату, свідомо користуватися прийомами словесної виразності, вміти найслабший доказ зробити найсильнішим, використовуючи аргумент «правдоподібності». Ці уміння і навички склали основу професії логографа. Працюючи над тією чи іншою судовою промовою, логограф повинен був вміти використовувати фонетику мови як засіб посилення логічної чіткості висловлювань та емоційної яскравості.

Хоча професія логографа була найбільш прибутковою і затребуваною серед афінян середнього достатку, вона мала низький соціальний статус. Найбільш честолюбні софісти-ритори займалися нею тільки заради вирішення своїх матеріальних проблем. Наприклад, Демосфен, здобувши матеріальний достаток, залишив професію логографа і став політичним оратором; Ісократ створив власну школу і перестав писати промови на замовлення тощо.

На жаль, до нас дійшли мізерні свідоцтва про функціонування шкіл. Імовірно, можна говорити про школи Полікрата, Алкідаманта, можливо, Фідострата. Успішна кар'єра в Афінах складалася далеко не у всіх, занадто жорсткою була конкуренція. Невдачі в Афінах могли бути цілком компенсовані успіхом в іншому полісі. Здобувши афінський досвід, такий учитель нерідко відкривав школу у своєму рідному місті.

Для розуміння того, як була влаштована школа софіста-ритора, цікаво звернутися до комедії Аристофана «Хмари» (423 р. до н.е.).

Учні отримували можливість жити в школі. Можна припустити, що за влаштування побуту в школі відповідав помічник голови школи, можливо, він же був і господарем будинку. Якщо слідувати за описом Аристофана, то треба сказати, що в школі не було формальної регламентації навчання. Зокрема певного часу початку занять, заданих загальних термінів навчання, вікових обмежень, фіксованої оплати. Процес навчання визначався запитом учня і його здібностями, головною з яких була хороша пам'ять. Індивідуальний підхід не виключав групових занять, спрямованих на вироблення вміння сперечатися, відстоювати висунуту тезу, користуючись всілякими хитрощами. Проте думається, що практика навчання орієнтувалася на потреби кожного з учнів, які прагнули отримати за час навчання максимальну користь у вигляді таких умінь і навичок, які робили б життя учня після навчання успішним і щасливим.

Знаковою подією першої чверті IV ст. до н.е. – періоду інтенсивного розвитку шкіл як самостійних оригінальних інститутів, стало відкриття в Афінах на початку 90-х рр. школи Ісократ (бл. 436–338 рр. до н.е.). На час створення школи Ісократ досяг свого акме, здобув популярність як логограф і вже мав досвід організації школи на Хіосі. У цьому сенсі варто згадати його програмну промову «Проти софістів», приурочену до відкриття школи. Як припустив Д. Бугай, із нею знайомився кожен із численних учнів Ісократ, приступаючи до навчання [6, с. 10].

Мова складалася з двох частин: перша представляла критичний огляд стану риторичної освіти і була спрямована проти вчителів еристики, політичного і судового красномовства; друга мова містила короткий виклад власної концепції риторичної (філософської – в термінології самого Ісократ) освіти, якій мислитель слідував протягом п'ятдесяти років викладання і практично без змін включив в один з останніх своїх творів – промову «Про обмін майном». «Публікація» такої промови на початку 90-х рр. означала, що інституціоналізація риторичної освіти відбулася, почався етап міжшкільної інтелектуальної конкуренції.

Зважаючи на згадані чинники, перед Платоном, який задумав створення філософської школи, постало складне завдання: не тільки інтелектуально бути спроможним до суперництва з риторичним мистецтвом, а й створити нового типу

інституцію, функціонування якої дозволило б легітимізувати практику філософствування.

Висновки. Навчання у риторичних школах Афин базувалося на методах, у яких основою слугувало декламування напам'ять заучених взірців чужих і власних промов, повторювання, а також створення власних письмових зразків промов за прикладом уже написаних раніше. Водночас варто пам'ятати про такі ознаки риторики, яких не має жодна інша наука, зокрема залежність від особистості промовця, його індивідуальних особливостей. У процесі становлення професійного ратора, формування його особистості відбувається ґрунтовна підготовка, формується смак,

виховується такт тощо. Текстотворча природа риторики базується на законах мислення і мовлення. Під час побудови усного чи писемного тексту вона використовує найефективніші механізми його продукування. Частина того, що акумулювала у собі риторика у часи свого становлення і розквіту, стало надбанням у подальшому інших наук та дисциплін. Однак численні дослідження науковців доводять, що риторика – наука систематична, оскільки піддає систематизації все, що входить у поле її дії. Також вона наука синтетична, оскільки поєднала у собі ті знання і категорії, які згодом продовжили свій розвиток у інших науках.

Список літератури:

1. Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І. К. Білодід (голова) та ін.; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1979. Т. 10. С. 103.
2. Платон. Горґій. Соч.: В 3-х т. Т. 1. Москва, 1968. 365 с.
3. Горґій Леонтийский. Софистика. Трактат «О не-сущем, или О природе» в современных интерпретациях. Новосибирск: НГУ, 2014. 249 с.
4. Горґій. Похвала Олені. Промовці Греції./ пер. С. Кондратьєва. Москва: Худож. лит., 1985. 495 с.
5. Йегер В. Пайдейя. Воспитание античного грека. Т. 1. Москва: Греко-лат. каб. Шичалина, 2001. 393 с.
6. Бугай Д. Платонівська теорія риторики і проблема справедливості в «Горґії» і «Менексені». Історико-філософський альманах. Вип. 3. Москва: Сучасні зошити, 2010. 496 с.
7. Бондаренко Г. Формування риторичної культури особистості у школах Давньої Греції і Давнього Риму. Історико-педагогічний альманах. Вип. 1. 2007. http://www.library.udpu.org.ua/library_files/istoruk_ped_almanax/2007/2007_1_3.pdf. (дата звернення 15.09.2018).

ФОРМИРОВАНИЕ РИТОРИЧЕСКИХ ШКОЛ В АФИНАХ

В статтє говорится о том, что на протяжении веков ораторское искусство античного мира было фундаментальной основой для развития европейской риторической культуры в целом и судебной риторики в частности. Проанализирован процесс формирования постоянных риторических школ в Афинах. Описано то, как институциональная конкуренция способствует повышению качества и эффективности обучения, профессионализации риторической практики. Обращено внимание на значение риторического наследия Сократа, Горгия, Платона, Аристотеля.

Ключевые слова: древнее ораторское искусство, риторические школы, техне, софист, обучение, познание, добродетельство.

FORMATION OF RHETORICAL SCHOOLS IN ATHENS

In the article it is said that during the centuries the oratory of the ancient world existed as a fundamental basis for the development of European rhetorical culture in general and judicial rhetoric in particular. The process of formation of constant rhetorical schools in Athens is analyzed. It describes how institutional competition contributes to the enhancement of the quality and effectiveness of learning, the professionalization of rhetorical practice. Attention is drawn to the values of the rhetorical legacy of Socrates, Gorgia, Plato, Aristotle.

Key words: ancient oratory art, rhetorical schools, tech, sophist learning, cognition, integrity.